

Eesti vastupanuliikumise suhetest Läti ja Leeduga Saksa okupatsiooni ajal

Enn Sarv

Artikli aluseks on autori ettekanne “Balti Apelli” 25. aastapäeva konverentsil Tartus 23. augustil 2004. Autor jutustas seal oma mälestusi Saksa okupatsiooni ajast, mida ta on nüüd võrrelnud ja täiendanud kirjanduse andmetega. Läti-Leedu materjale on kasutatud minimaalselt.¹ Viidetega varustamata väited põhinevad mälestustel. Tuleks silmas pida, et autor oli tollal 22-aastane nooruk ega kuulunud vastupanuliikumise juhtkonda, mistõttu informeeritus toimuvast polnud tal laialdane.

Kontakti loomine lätlastega

Algatus suhete loomiseks lähtus Eesti Vabariigi välisdelegatsioonilt. Saadik August Rei läkitas Stockholmist 6. aprillil 1943 saadik Warmale Helsingisse kirja,² mis sisaldas Läti saadiku Voldemārs Salnaisi mitu lätikeelset kirja ja muid materjale. Rei palus korraldada nende toimetamise Riiga, sest Salnaisil polvat Lätiga kontakte olnud 1940. a. juunist saadik. Rei rõhutas ühtlasi vajadust Eesti koostööks lätlaste ja leedulastega. Ta teatas, et Salnais kirjutab parajasti ülevaadet Balti

riikide Londoni ja Washingtoni saatkondade sammudest alates 1940. a. juulist. Seal olid need kogu aja olnud kolme riigi ühised sammud. Rei informeeris Warmat veel rootsi professori Birger Nermani, “ühe tulisema Eesti sõbra” tegevusest, kes korjas seal allkirju üleskutsele Balti riikide faktilise taastamise moraalseks toetamiseks.

Salnais oli soovitanud kasutada Läti poliitiliste ringkondadega kontakti otsimiseks vahendajaina kaht Riia statistikavalitsuses töötavat daami. 10. aprillil saatis Rei Warmale täiendava kirja³ Salnaisi eespool mainitud ülevaatega, mille ühe koopia palus toimetada Riiga Tartu professori Harri Moora kaudu. Oma 21. mai kirjas Moorale⁴ küsibki Warma juba Läti ja Leedu teateid ning uurib, kas on võimalik Riiga pidevat sidet korraldada.

Warma ei osanud kujutledagi püsiva illegaalse kontakti loomisega seotud raskusi. Okupatsiooni tingimustes oldi Eestis ju sunnismaised: isegi Eesti piires nõudis avaliku transpordi kasutamine sõiduloo muretsemist ja rongipileti Lätisse sai osta vaid kindralkomissariaadi loal. Seetõttu õnnestus vastupanuliikumisel luua kontakt Lätiga alles juunikuu lõpul, kui Eesti Rahva Muuseumi

¹ Autor lähtub teiste Balti riikide probleeme käsitledes vaid kogumikust: The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States [viidetes edaspidi “Anti-Soviet”]. Du Ka, Vilnius, 1999. Viidatakse ka ühele ilmumisandmeteta, kuid rohkete dokumendikoopiate ja piltidega brošüürile: L. Siliņš. The Latvian Central Council and boats to Sweden. See näib olevat läti (illegaalne?) omakirjastuslik väljaanne. Autor sai selle aastal 2002 Heinrich Margalt, kes ei mäletanud brošüüri päritolu.

² Dok. 284 teosest: Tootan ustavaks jääda..., Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Mart Orav ja Enn Nõu (koostajad). Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 2004. Edaspidi viitan kogumikule “EV Valitsus”.

³ Vt. Rootsi Riigiarhiivi Balti Arhiivis: Al-r Warma’s arkiv, kartong 1, II, Pärnapuu.

⁴ Vt. EV Valitsus, dok. 307.

tollane direktor Eerik Laid hankis ametikomandeeringu Riiga 26. juunist kuni 4. juulini 1943. Tänu oma isiklikele tutvustele pääses ta Läti rahvuslike poliitiliste ringkondadega ühendusse üsna kergelt, ilma Salnaisi soovitatud vahendajaid tülitamata.

Hiljem kirjutatud reisiaruandes⁵ märgib Laid, et tema mulje kohaselt oli Läti rahvuslaste aktiivsus tollal veel nõrgavõitu, piirdudes peamiselt mõttevahetusega kinnistes ringides. Põhjust nägi Laid okupandi sealse kohaliku halduse ehk nn. omavalitsuse eesotsas seisva kindral Oskārs Dankersi kõrgemas autoriteedis võrreldes eestlase Hjalmar Mäega, aga ühtlasi ka lätlaste puudulikes ühendustes välismaaga. Neil oli pealiskaudne kontakt vaid Leedu poliitikutega. Suhetes sakslastega hoiti ennast siiski tagasi, oldi läänemeelsed ja sooviti tulevikus Lätis taastada paljuparteilist demokraatlikku süsteemi. Oma Relva-SS üksuste olemasolusse suhtuti soodsamalt kui Eestis, sest nende õppelaagrid asusid enamalt jaolt Lätis. Sellal teenis Relva-SS leegionis ja politseiüksustes umbes 20 000 lätlast. Läti poliitilised ringkonnad uskusid isegi veel mingisuguse piiratud võimuga Läti riigi taastamise võimalikkust Saksa okupatsiooni ajal.

Laid leppis Läti rahvuslaste juhtkonnaga kokku Eesti-Läti sidepidamise viisid, kontaktisikud ja paroolid. Nähti ette ka Läti info transiit Tallinna ja Helsingi kaudu Rootsi. Asi jäi aga vist pooleli, sest varsti pärast Laidi Eestisse-naasmist paljastas Saksa julgeolekuteenistus SD Tartus Laidi juhitava põrandaaluse ajalehe Võitlev Eestlane ühe autori ja hulga levitajaid. Laid põgenes seetõttu 2. augustil 1943 Soome.⁶ Seal kirjutas ta 10. au-

gustil Salnaisile eespoolviidatud saksakeelse aruande, mille andis edastamiseks saadik Warma kätte koos oma kokkulepetega postiühenduse asjus salajasel sideliinil Riia-Tallinn-Helsingi-Stockholm.

Mina Eerik Laidi ei tundnud. Võitleva Eestlase kaastoiimetaja Arvo Mägi, minu saksaaegne ülemus Postimehes, oli mulle siiski jutustanud olukorrast Lätis, mida siin nüüd täpsustasin.

Olukord Eestis 1943. aasta suvel

Eerik Laidi aruandes toodud võrdlused Läti ja Eesti vahel nõuavad ilmselt seletamist, mida Eesti vastupanuliikumine oli tolleks ajaks ära teha jõudnud. Loetleme olulisemaid saavutusi ja lisame mõned allikaviited.

Tähtsaim üritus oli vastukandideerimine Eesti riigivolikogu valimistel 1940. a. juulis. Selle 80-le kohale esitati 78 rahvuslikku vastukandidaati. Hoolimata okupandi terrorismeetmeist vormistati 70 kandidaadi kohta kõik vajalikud dokumendid ja koguti toetusallkirjad, nii et Stalini esindajal Zdanovil ei jäänud muud üle kui lasta vastukandidatuurid meelevaldselt tühistada.⁷ Nii oli valitavast kogust juba enne sovetlike "valimiste" näitemängu saanud Moskva Kominterni eesti sektsiooni lihtne tööorgan, mistõttu selle palve Nõukogude Liitu astuda tähendas, et Eesti minekut Moskva alluvusse taotleb Moskva käest Moskva ise.⁸

1941. a. juuniküüditamised panid aluse nõukogudevastasele eesti metsavendade partisaanivõitlusele, mis Saksa-Nõukogude sõja

⁵ Vt. EV Valitsus, dok. 334: "Bericht über die Fahrt nach Lettland und über die politische Lage daselbst" [= aruanne sõidust Lätimaale ja sealsest poliitilisest olukorrast].

⁶ K. Villako. Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal. – Akadeemia 1993, nr. 6, lk. 1123–1141. Vt. ka: A. Mägi. Mis meelde on jäänud. Ilmamaa, Tartu, 2001, lk. 182–186.

⁷ Lühidalt vt.: J. Kross & E. Sarv. Mälestades Ernst Kulli. – Akadeemia 2003, nr. 7, lk. 1363–1364. Täiendavalt: H. Mark. Jaan Tõnisson rahvuslikku vastasrinda organiseerimas juulivalimistel 1940. – Jaan Tõnisson. Kogu-teos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Vaba Eesti, Stockholm, 1960, lk. 297–307. On säilinud ka 68 valimisringkonna dokumendid, sh. vastukandidaatide toetusallkirjad 5312 isiku andmetega: ERA fond R-3, n. 1, s. 104–113.

⁸ See hinnang pärineb saksa akadeemikult Boris Meissnerilt, kunagiselt Tartu Ülikooli tudengilt. Vt. B. Meissner. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. – Beiträge 1954–1994. Bibliotheca Baltica, Hamburg, 1995, lk. 112, 208–209 ja 302–303.

puhkemise järel paisus Eesti Suvesõjaks.⁹ Meie lõunapiirile jõudnuna peatasid Saksa väed 8. juulil Eestis kaheks nädalaks rünnaku. Punaarmee põhijõud olid taandunud Emajõe põhja poole. Eesti metsavennad vabastasid kogu Lõuna-Eesti, taastasid seal eesti omavalitsused ja kaitsesid koos väheste Saksa üksustega Emajõe rinnet kuni Saksa rünnaku taasalgustamiseni.¹⁰ Samal ajal teostasid Soome pagenud eestlased Punaarmee tagalasse nn. "Erna" dessandi,¹¹ mis andis tõuke metsasõjale kogu Põhja-Eestis. Sakslased jätkasid suurrünnakut Eestis juuli lõpul. Siis arenes eestlaste partisaanisõda üldrahvalikuks avalikuks sõjaks Nõukogude võimu vastu, mis haaras kogu Eesti ühiskonna. Saksa sõdureid võitles Eestis kuni 80 000, eestlasi 33 500, seega 1939. a. kaitseplaani üldmobilisatsiooni arvust ligi 40%. Suvesõda oli isetekkeline Eesti oma sõda, mille käivitas sovetliku terrori põhjustatud enesesäilitamisinstinkt ja millel polnud vähimatki ühist ei natsismiga ega Saksa sõjasihtidega.¹²

Lõuna-Eestis jätkas illegaalset, nüüd juba saksavastast tegevust 1941. a. Tartu ülestõus

juhtivalt osalenud nn. Tervishoiu Muuseumi Rühm (TMR).¹³ TMR hakkas nüüd sakslastele alluva Omakaitse raames arendama salajast Kaitseliitu, mis tegeles relvade hankimise ja peitmisega tuleviku tarbeks.¹⁴ Alates 1943. a. kevadest organiseeriti ka minekut Soome väkke ehk nn. soomepoiste liikumist, mille eesmärk oli Soomes tulevase Eesti sõjaväe tuumiku loomine.¹⁵ Salakaitseliidu teine suurem tegevuspiirkond oli Virumaa, kus sellele oli aluse pannud TMR-i liige kpt. Karl Talpak.¹⁶ Mõlemad TMR-i allorganisatsioonid pidasid vangistatud punaparašütistide raadiojaamade abil ka "raadiomänge" Punaarmeeaga, et Nõukogude Liidult Eesti rahvuslikule Kaitseliidule relvi ja laskemoona välja petta.¹⁷

Põrandaalust puhtpoliitilist tegevust Eestis arendas rühmitus, millest hiljem kujunes EV Rahvuskomitee (EVR).¹⁸ Tegevus oli orienteerunud Saksamaa sõjakaotusele ja Lääne demokraatiatelt Eesti taasiseseisvumiseks toetuse taotlemisele. 1943. a. suve jooksul koondusid EVR-i tuumikusse K. Pätsi autoritarismi eelsete kõigi suuremate erakon-

⁹ Lühidalt Suvesõjast: M. Laar. Eesti Teises maailmasõjas. Grenader, Tallinn, 2005, lk. 14jj.

¹⁰ H. Lindmäe. Suvesõda Tartumaal 1941. Omakirjastus, Tartu, 1999. Lisaks: H. Lindmäe. Suvesõda Viljandimaal 1941. ORURK, Tartu, 2004.

¹¹ Ü. Jõgi. "Erna" legendid ja tegelikkus. A/s JMR, Tallinn, 1996.

¹² Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koostaja T. Noormets. Riigiarhiiv, Tallinn, 2003.

¹³ Ise nimetasid nad ennast üliõpilaskonna Kaitseliiduks. Rühm lähtus Eesti Üliõpilaste Seltsist (EÜS), mis oli 1940. a. sügisel tervikuna põranda alla läinud. 1941. a. alguses liitusid korporatsioon Rotalia ja teised üliõpilasorganisatsioonid. Vt. K. Aun. Sisetultest tormidesse: märkmeid ja mälestusi EÜS-i 1939–41. a. kroonikaks. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. EÜS-i vanematekogu kirjastus, Stockholm, 1955, lk. 132–139. Lisaks: Harald Tammuri mälestused eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest 1940–1944. [tema diktaadi põhjal E. Sarv], käsikiri, 1999, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse arhiiv, 001755/00. Eelpublikatsioon internetis: www.eys.ee (> Projektid > Sirvilauad > Autorid > Sarv).

¹⁴ Seda alustati kohe pärast metsavendade võiduparaadi Tartus 29. juulil 1941, kui uus okupant oli paraadis osalenuilt relvad ära korjanud. Vt. viidatud H. Lindmäe, 1999, lk. 259–261. Lisaks: R. Kuutma. Eesti auks, tuleviku pandiks. Olion, Tallinn, 2004, lk. 213–214.

¹⁵ Viidatud R. Kuutma, lk. 219–220.

¹⁶ H. Lindmäe. Suvesõda Virumaal 1941. ORURK, Tartu, 2002, lk. 445–452, 457–459, 471, 476, 479. Lisaks: viidatud R. Kuutma, lk. 219.

¹⁷ Nii kinnitab TMR-i juhtkonda kuulunud Lembit Kriisa intervjuus, mille kirjanik Enn Nõu on Rootsisis 15.09.1999 magnetlindile salvestanud. Selle koopia on E. Sarve käsutuses. Kriisa kõneleb kümnest Lõuna-Eestis saadud lennukikoormast, Virumaa kohta arvanded puuduvad.

¹⁸ Lühiduse mõttes nimetame rühma algusest peale EVR-iks, ehkki nimi ise tekkis alles 1943. a. lõpul. Rühma algatamise kohta 1941. a. suvel vt. viidatud J. Kross & E. Sarv, lk. 1364–1367, aga ka EVR-i tuumiku liikme J. Sikkari mälestused (dok. 560 teoses EV Valitsus). Pikemalt: E. Sarv. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940–1945, artikkel viidatud teoses EV Valitsus, lk. 15–91. [Eelpublikatsioon 1999: www.eys.ee (> Projektid > Sirvilauad > Autorid)]. Senistest kõige põhjalikum ülevaade on E. Sarve "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR) 1940–1944" (Akadeemia 2006, nr. 2, lk. 338–359).

Karl Liidak

dade ja mõne rahvusliku vastupanuliikumise rühma juhid Tartust ja Tallinnast. EVR lootis Churchilli ja Roosevelti nn. Atlandi Harta lubadustele, mille järgi lääneriigid “soovivad, et suveräänsed õigused ja omaenda valitsus antaks tagasi neile, kes on vägivalda läbi selle kaotanud”, ning et nad “ei soovi mingeid territoriaalseid muudatusi, mis ei ole kooskõlas vastavate rahvaste vabalt väljendatud soovidega”.¹⁹ Seetõttu pööras EVR erilist rõhku diplomaatilisele tööle välismail. Tal oli Eesti välisesindustega Helsingis ja Stockholmis tihe vastastikune kirjaside juba 1941. a. novembrist saadik, siis aga hakati salasideks kasutama Soome mereväe Helsingi-Tallinna kullerposti teeneid.²⁰ Oli loodud kaastöötajate võrk välisesinduste varustamiseks infoga, mida nad normaalses olukorras oleksid saanud oma välisministeeriumilt või vabast ajakirjan-

dusest, lisaks materjalid Nõukogude Liidu ja Saksamaa vastase propaganda tarbeks.²¹ Neli EVR-i algatajat asus aastavahetusel 1942/43 Stockholmi ja Helsingisse, saades sidelüliks vastupanuliikumise ja Eesti saadikute vahel, keda nad abistasid ka lääneriikidega koostöö arendamisel. Läänlastele tehti selgeks, et Eesti vaenlane nr. 1 on Nõukogude Liit. Saksamaa on vaenlane nr. 2, kuid selle sõdimist idarindel ei kahjustata, sest punaväe nõrgestamine on Eesti huvides. Aga Saksa väes võitlemisest tuleb esialgu hoiduda, sest peab säilitama eesti meesjõudu ajaks, mil Saksast sõdijana enam asja pole. EVR-i strateegiline eesmärk oli takistada Eesti taasvallutamist Punaarmee poolt kuni hetkeni, mil Saksamaa kapituleerub.

Ligikaudu samu põhimõtteid kaitsesid ka vastupanuliikumise lendlehed. Teisel poolaastal 1942 hakkas Tartus üks-kaks korda kuus ilmuma Võitlev Eestlane (lehe langemisest SD ohvriks oli juttu eespool). Tallinnas ilmus alates aastavahetusest 1942/43 igakuine Vaba Eesti.²² Lisaks ilmusid omaette lendlehed välispoliitilise infoga, mida nende tegijaile vahendas EVR. Võitlevat Eestlast asendasid varsti TMR-i lendlehed, millele see kirjutas alla kui Eesti Rahvusliku Iseseisvuse Liit.

Eesti Vabariigi valitsusest oli alles jäänud ainult põhiseaduse alusel presidendi ülesandeid täitev peaminister Jüri Uluots. Tema ametiseisund oli uuel okupandil teada, mistõttu ta oli sunnitud tegutsema selle valvsa silma all. Pealegi liikusid ta lähikonnas mõned liiga saksasõbralikud isikud, nende seas üks, kes hiljem paljastati kui Saksa SD usaldusmees. 1941. a. sügisel oli Tartus kolme EVR-i algataja vastu esitatud salakaebusi, et nad olevat anglofiilid, mispeale SD nad Tartust välja saatis.²³ See kõik pärssis EVR-i koostööd Uluotsa lähikonnaga. Teda ennast aga usaldati ja ta

¹⁹ Harta täisteksti vt. nt.: viidatud EV Valitsus, lk 18.

²⁰ Soomlaste abi rajanes sõjaelsel soome-estlasi hõimuliikumisel. Isegi Soome vastuluure sai asjast teada alles 1944. aastal, kuid jäi sellega nõusse.

²¹ Ülevaate välisesindustele saadetud infost 1944. a. alguse seisuga on andnud viidatud R. Kuutma, lk. 228–231. Kehtis reegel, et Saksa-vastase sõjalise spionaažiga ei tegelda.

²² Vaba Eesti tegijate rühma kohta: J. Pihlau. Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a. septembris. – Akadeemia 2000, nr. 8, lk. 1618–1636. Säilinud lehenumbrite tekstid – vt. viidatud EV Valitsus.

²³ Vt. EV Valitsus, dok. 268, lk. 609–610.

esindajale oli EVR korraldanud salajase kirjakontakti välissaadikutega.²⁴ Välissaadikud ja EVR soovisid, et Uluots moodustaks kohe põrandaaluse demokraatliku, osalt välismaal paikneva EV Valitsuse. Uluots seda teha ei soovinud. Sellises olukorras hakkas EVR-ist tasapisi kujunema valitsuse aseaine – ajutine rahvusliku vastupanu keskus, mille nimel välissaadikud said esineda.

Läti vastupanukeskuse välissidemete teke

Laidi Riias-käik pani nähtavasti lätlased energiliselt tegutsema. On teada,²⁵ et Läti vastupanuliikumisel tekkisid otsekontaktid Rootsiga juba 22. juulil 1943, kui L. Siliņš saabus sinna paadiga, mis tõi kaasa suure hulga ajalehti, ametlikke trükiseid, korraldusi jms. Need olid esimesed läänერიიკide käsutusse jõudnud autentsed dokumendid Läti olukorrast.²⁶ Sügise poole trükiti Rootsis ka brošüür “Üks aasta Saksa okupatsiooni Lätis”.

13. augustil kogus professor Konstantins Čakste (Läti samanimelise varasema riigitegelase poeg) enda ümber põrandaaluse juhtiva keskuse ehk Läti Kesknõukogu (LCP). See koosnes nelja Ulmanise-eelse, enne 15. maid 1934 Saeima valijate enamust esindanud erakonna allesjäänud liidreist. Kesknõukokku kuulusid peale esimeheks valitud K. Čakste veel dr. Pauls Kalniņš, piiskop J. Rancāns, L. Sēja, V. Bastianis, J. Breikšs, Bruno Kalniņš, A. Klīve, P. Bergis jt. Eesmärgiks seati kindlalt demokraatliku Läti riigi taastamine. Organisatsioon paisus kiiresti, varsti moodustati LCP koosseisus seitse erinevaid funktsioone täitvat suurt alamgruppi. Loodi pidevalt töötav raadio- ja paadiühendus pagulaskeskusega Stockholmis.²⁷

Mul pole teada, kas (ja kui, siis mil viisil) aitasid ka E. Laidi loodud sidemed ja tema V. Salnaisile saadetud aruanne sellele kõigele

Konstantins Čakste

kaasa. Võrreldes Eesti põrandaaluse liikumise peaks Läti puhul rõhutama valitsust asendava Kesknõukogu (LCP) varasemat moodustamist ja tegevuse tsentraliseeritust. Eestis jõuti selleni alles hilissuvel 1944. Lätis pühendati palju suuremat tähelepanu ka sidemeile oma sõjaväelastega. LCP sõjaline sektsioon, mida juhtisid kindral Jānis Kurelis ja ta staabiülem kapten Kristaps Upelnieks, oli suur ja väga aktiivne ning neil olid head kontaktid ka Läti Leegioniga ja Aizsargi organisatsiooniga.²⁸

Kontakti teke leedulastega

Kas oktoobris või novembris 1943 (täpset aega ma ei mäleta) sõitis Rootsist paadiga illegaalselt Leetu ja saabus sealt Riia kau- du Tallinnasse Leedu vastupanuliikumise

²⁴ Vt. EV Valitsus, dok. 268, lk. 610.

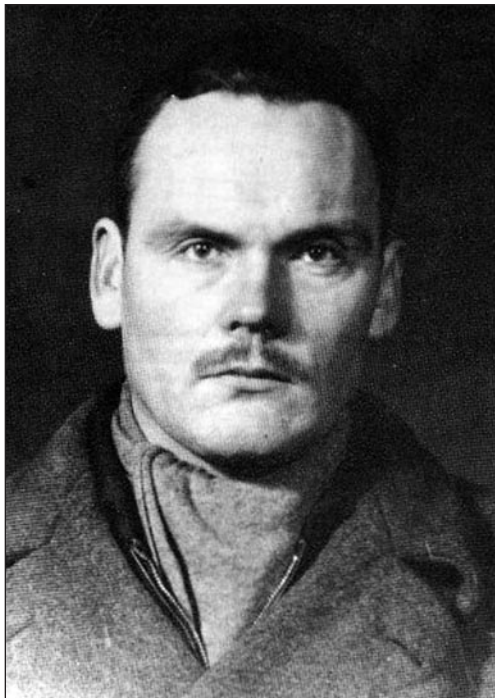
²⁵ Vt. L. Siliņš. The Latvian Central Council...

²⁶ Siliņši sõit polnud veel üleriigilise vastupanukeskuse korraldatud – vt. Anti-Soviet, lk. 137 ja 140.

²⁷ Põhjalikku LCP kirjeldust vt. Anti-Soviet, lk. 138–140.

²⁸ Tegemisi kirjeldavad viidatud Anti-Soviet, lk. 139, 141–143, ja viidatud L. Silinš.

Algirdas Vokietaitis

juhtiv tegelane Algirdas Vokietaitis. EVR välisesindaja Jaan Ots oli talle Stockholmis andnud minu kontaktandmed ja omapoolse soovitusel. Viisin ta EVR-i tegevjuhi Ernst Kulli juurde. Vokietaitis oli Riias pidanud läbirääkimisi Läti Kesknõukoguga (LCP-ga) ning tõi põhjalikku infot niihästi Leedu kui ka Läti vastupanuliikumiste olemusest ja tegevusest, samuti Leedu ja Läti materjale Rootsi viimiseks. Temaga pidas läbirääkimisi Ernst Kull, kes tutvustas talle veel ühte-kahte EVR-i tuumiku liiget. Mina võtsin osa ainult Vokietaitise lahkumise eelsest pidulikust õhtusöögist Kulli korteris.

Vokietaitise jutu järgi olid Leedus peamisteks tegevusvormideks õige laialdane illegaalne ajakirjandus (üle viie väljaande), osalt pörandaaluste trükikodade toodang. Oli ka tugev, sõjalise korraldusega metsavendlus. Aeg-ajalt esines metsavendadel tülisid ja kokkupõrkeid valgevene punaste partisanidega, kuid neid püüti võimalust mööda väl-

tida. Leedu pörandaalust poliitilist keskust enne Vokietaitise reisi veel polnud, küll aga käisid juba suvest saadik läbirääkimised kõigi natsivastaste vastupanurühmade vahel. Vokietaitise jutust jäi mulje, et nn. Leedu Vabastamise Ülemkomitee (VLIK) muutus aktiivseks või ehk koguni sai reaalsuseks alles ta sealoleku ajal või kohe pärast seda.²⁹ Arvan, et Vokietaitis tõi Leedu vastupanuliikumisele Rootsist raadiojaama, kuid võin selles ka eksida.

Läti LCP kohta selgus, et Vokietaitise reisi ajal tegutses see veel suhteliselt kitsa, kuid tegusa ja suurte laienemisplaanidega grupina. Vokietaitis jättis Kullile andmed ja paroolid ühenduse võtmiseks nii LCP-ga kui ka VLIK-i juhtidega (või VLIK-i organiseerijatega?).

Balti riikide diplomaatilise tegevuse koordineerimiseks tegutses sellal Stockholmis juba Eesti-Läti-Leedu ühine Balti Komitee. Selle juhtkonna moodustasid: esimees, rootsi prof. Birger Nerman (endine Tartu Ülikooli professor); sekretär, rootslane Adolf Schück, liikmed eestlastest August Rei ja prof. Harald Perlitz (hiljem tema asemel Ants Oras); Läti riigiarhivaar prof. Francis Balodis; Leedu endine saadik, kirjamees Ignas Scheynius ja veel kaks rootsi professorit. Parajasti oli trüki minemas Balti riikide ühine propaganda-raamat "Kas neil on õigust elada?". Hiljem saime Rootsist salapostiga mõned raamatu eksemplarid.

Kõigi kolme Balti riigi pörandaalused tegelased olid üksmeelel, et oma riikide iseseisvuse taastamiseks tuleb toetuda Atlandi Hartas antud lubadustele (vt. eespool) ning taotleda sel alusel Suurbritannia ja USA ametlikku toetust meie kõigi riikluse taastamisele, edaspidi ehk neilt koguni relvade saamist. Olulist põhjendust selleks nähti ka USA nn. Stimsoni doktriinist järelduvas Nõukogude Liidu anneksioonide mittetunnustamise poliitikas, mida juba sõja ajal järk-järgult asus toetama kogu demokraatlike riikide pere ja millele USA oli aluse pannud oma välisministri kohusetäitja Sumner Welles'i 1940. a.

²⁹ Ajalisi andmeid kinnitab ka viidatud Anti-Soviet, lk. 72.

23. juuli deklaratsiooniga.³⁰ Kõigi Balti riigimeeste usk Atlandi Harta lubaduste pidamisest oli tollal üpris kindel.

Tallinnas viibis Vokietaitis ligi nädal aega, elades kui külaline eesti pagulase Arvo Hormi äia korteris. Tartu Ülikooli majandusteaduskonna õppejõud Arvo Horm oli 1943. aasta varakevadel illegaalselt Rootsi sõitnud ja tegutses seal energiliselt nii EVR-i esindajate kui ka Eesti välisdelegatsiooni lähedase abilisenä. EVR-i ülesandel korraldasin ma ühe soomepoiste ülevõtmise illegaalse liini kaudu Vokietaitise paadireisi Helsingisse. Vokietaitises nägid poisid Eesti aukülast ja muretsesid talle enesekaitseks teel mereranda koguni püstoli. Vokietaitise saabumisest Soome pidi jääma jälg sealse riigipolitsei Valpo arhiivi. Oleks vaja, et ajaloo uurijad tuvastaksid täpse aja, millal Vokietaitise sõit toimus. Mina mäletan vaid ligikaudset aega, Ernst Kull aga on hiljem MGB juurdlusel – küllap teadlikult – tublisti valetanud ja sõiduaja hoopiski 1944. a. algusse nihutanud.³¹

Läti ja Leedu põrandaaluste keskuste olemasolu kujunes Eesti vastupanuliikumise siseriingides peamiseks mõjuriks, miks asjaosalised 1943. a. lõpul otsustasid seni üle kahe aasta nimetuna tegutsenud EVR-ile nime panna ja – kuna Uluots ikka veel keeldus ametlikku Eesti valitsust tegemast – hakata välissuhtluses EVR-i esitama kui Eesti põrandaalust poliitilist keskust, sest välissaadikuid polnud muidu kedagi, kelle nimel muude riikide ees esineda. Veebruaris 1944 saadi selleks ka Uluotsa enda nõusolek.

Eesti-Leedu-Läti kontaktide edasine areng 1943. aastal

Oktoobri lõpul 1943 võtsid Läti põrandaaluste keskuse ühe esindajaga Riias omal algatusel ühendust kaks komanderingus viibivat EVR-i kaastöötajat Virumaalt – Aksel Mark ja Arnold Tartu.³² Neid üllatas, kuivõrd lihtsalt pääsesid kaks võõrast eestlast kokku LCP keskuse liikmeks. Nad tõid Riias kaasa hulga läti põrandaaluseid lendlehti. Tartus tahtsid nad algatada ka Eesti presidendi ülesannete täitja J. Uluotsa kontaktivõtu Riia keskusega, kuid selle plaani laitsid TMR-i juhtkonna esindajad maha, sest kardeti infopleket ühe Uluotsa lähikonnas liikuva TÕ tegelase kaudu, kelle tihedad sidemed SD-ga oli tuvastanud TMR-i vastuluure Tartu SD-s.³³

TMR-i vabadusvõitlejail olevat Saksa okupatsiooni ajal ka endil olnud kontakt Läti ja Leedu gruppidega. Kohtuti Riias.³⁴ Mina ei tea sellest midagi.

Hoopis varased lätlaste sidemed Eesti ja Soomega olid aga hilisema LCP juhatuse liikmel Bruno Kalniņšil tekkinud eesti sotsiaaldemokraatide kaudu juba 1943. a. kevadel. Ta mainis mulle seda 1944. aastal Saksa koondukslaagris Stutthofis.³⁵ Mul ei sobinud küsida, keda ta eesti sotsidest tundis. Oskan vaid oletusi pakkuda. Eestis oli sotsiaaldemokraatide liidril Erich Joonasel tõepoolest väike omaette põrandaalune grupp. Tundsin E. Joonast koolipõlvest kui oma klassivenna Ilmar Joonase isa. Minu kaudu alustas ta kevadel 1943 kirjavahetust August Reiga Stockholmis, ning tema palvel vahendasin Ilmarile, kui see

³⁰ Selle inglise- ja eestikeelne täielik tekst – E. Jaakson. Eestile. Teine trükk. SE&JS, Tallinn, 2001, lk. 91–92. Põhjaliku ülevaate anneksioonide mittetunnustamise poliitika arengust kogu maailmas annab W. J. H. Hough III. The annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory. New York Law School Journal of International and Comparative Law 1985, vol. 6, nr. 2. Seal leidub ka koopiaid mitmetest Balti riikide juriidilise edasikestmisega seotud dokumentidest, mis jäävad siinkohal ruumipuudusel käsitlemata.

³¹ Vt. tema ülekuulamise protokoll 21. sept. 1944, mille koopia on MGB liitnud minu 1946. a. juurdluse toimikusse.

³² A. Mark. Lätlastega koostöö otsimas. Teataja (Stockholm) 2002, nr. 1(2282)–2(2283).

³³ Kuid ka EVR-i vastuluure, mida kirjeldab viidatud R. Kuutma, lk. 210–212.

³⁴ Andmed on pärit TMR-i ühelt juhilt Harald Tammurilt. Selle kohta: A.-A. Marand. Harald Tammur [Elulookirjeldus ja mälestusi]. – Lehekülgi Nõo ajaloost. I. Nõo Vallavalitsuse väljaanne, Nõo(?), 2001, lk. 170 jj. Koostööst lätlastega on seal juttu lk. 172.

³⁵ Teadet kinnitab Anti-Soviet, lk. 137.

mobilisatsiooni eest Soome läks, otsesideme EVR-i Helsingi esindaja Heinrich Margaga, et Ilmar saaks isa kirjavahetuses vahetalitajaks hakata. Ta sai seda teha aga vaid lühikest aega, sest astus varsti Soome väkke.³⁶ Pakuks huvi otsida A. Rei arhiivist andmeid, kas E. Joonas vahendas talle ka läti infot.

Paar kuud pärast Vokietaitise reisi, vist jaanuaris 1944, saabus Leedust VLIK-i esindaja, kelle nime ma ei mäleta. Viisin ta Kulli juurde, kuid ei tea, mis nad arutasid. Leedulane oli kaasa toonud portfelli täie leedu lendlehti ja illegaalsete perioodiliste väljaannete numbreid. Tema palvel saatsime paki Soome kaudu Leedu esindajaile Rootsi. Kull lasi välja valida mõned ilmekamad leedu lendlehed ja need eesti keelde tõlkida. Meelsuselt ja rahvusvaheliste probleemide käsitusviisilt olid Leedu väljaanded väga sarnased meie Vaba Eesti rühma lendlehtedega.

Ühtegi Läti sõnumitoojat ma tollest perioodist ei mäleta. On aga võimalik, et neid käis ja et nad suhtlesid vahetult Kulliga või kellegi teisega. Järeldan seda asjaolust, et sain veebruaris 1944 Kulli käest lugemiseks ühe LCP olulise programmdokumendi,³⁷ mida polnud minu kaudu saabunud posti hulgas olnud.

1944 – eesti rahva bolševismivastase kaitsesõja algus

Jaanuaris 1944 varises sakslaste Leninigradi rinne kokku ja punavägi ületas Eesti piiri. Tollal valitses Eestis üldine veendumus, et uus Nõukogude okupatsioon hävitaks kogu meie rahva. See oli ainuvõimalik järeldus

bolševike korraldatud Eesti-vastase genotsiidi poliitikast nende esimese okupatsiooni ajal – terrorist, tapmistest, vangistamistest ja rahva deporteerimistest.³⁸

Veebruari alguses 1944 kutsus Uluots sakslaste nõusolekul kokku Eesti poliitiliste ringkondade esindajate suure koosoleku. Lepiti kokku, et kodumaa piiri tuleb bolševike agressiooni vastu täie jõuga kaitsta. Seati põhitingimuseks, et: kõik eesti väeosad tuleb koju tuua ja need peavad jääma Eestisse.³⁹ Samad seisukohad võttis ka EVR. Uluotsale anti need lubadused ja ta kutsus 7. veebruaril 1944 raadiotele antud intervjuus rahvast ühiselt Eesti riigi piire kaitsma ja kaasa minema okupatsioonihalduse (ehk Hjalmar Mäe nn. “omavalitsuse”) väljakuulutatud suure mobilisatsiooniga.⁴⁰

Eraldi läbirääkimistel EVR-i tuumiku liikmetega andis Uluots EVR-ile täie tunnustuse kui presidendi kõrval tegutsevale “pseudo-parlamendile” ja määras sinna omapoolse esindaja. E. Kulli korteris Pärnu mnt. 23 korraldati 14. veebruaril EVR-i – nüüd juba kui poolriikliku organi – esimene täiskogu istung. Mina viibisin Kulli korteri ühes tagatoas, et olla valmis võimalikke pakilisi ülesandeid täitma. Neid ei tulnud.

EVR-i tunnustamine oli Eestis suur samm paljuparteilise demokraatia taastamise suunas, ühtlasi sisepoliitilise konsolideerumise algus. Uluotsa ja EVR-i koostööd otsustati esialgu salajas pidada. Paari Uluotsa lähikondlase mälestused⁴¹ tõendavad, et presidendi ülesannete täitja jättis need oma riiklikust sammust informeerimata, nähtavasti vältimaks info leket okupandi kätte. Võis olla tegemist ka Kulli otsese nõudega, sest mitu

³⁶ Ilmar Joonas kuulus hiljem “Haukka” gruppi, mille loomist alustati sügisel 1943, ja temast kirjutab ka viidatud Ü. Jõgi.

³⁷ Seda teksti vt. viidatud L. Siliš, lk. 11–13.

³⁸ Vt. ka faksiimilet Ždanovi 1940. a. töömärkmiku leheküljest, kus ta on eriti rõhutanud oma tegevusjuhust “Eestlased Siberisse”. Selle esmatrükk koos arhiiviviitiga ilmus ajakirjas Kultuur ja Elu 1998, nr. 3(453), taastrükk E. Kaubi artikliga vt. Tuna 2005, nr 3.

³⁹ Allpool näeme, et see võis olla aprillikuu suurte arreteerimiste peapõhjus.

⁴⁰ Prof. Uluotsa esinemise tekst vt. viidatud “EV Valitsus”, dok. 443.

⁴¹ J. Klesment. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. – Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas, VIII. EMP, Stockolm, 1959, lk. 7–33; A. Maurer. Võitluses vaba Eesti eest. – Stockholms Tidningen Eestlastele 1951, 18. veebr.

Uluotsa lähikondlast oli Eestis rahvusliku ühisrinde moodustamisele vastu töötanud.⁴²

Sel perioodil käis kaks korda Riia informeerimas EVR-i noor ja aktiivne kaastöötaja Tiiu Oinas Tartust. Ta oli tuntud sotsiaaldemokraatide tütar, mistõttu tundis Bruno Kalniņšit juba varasemast ajast. Kalniņši kaudu teavitati eraviisiliselt Läti ja Leedu illegaalseid keskusi Eesti presidendi ülesannete täitja ja Eesti kõigi poliitiliste erakondade ühisotsusest, et Eesti hakkab end bolševike uue sissetungi vastu relvaga kaitsma. Välisaadikud muidugi informeerisid sellest läneriikide esindusi Stockholmis.

Pole teada ainsatki lääneriikide vastuväidet Eesti riigi õigusele kaitsta end Nõukogude Liidu vastu nii, nagu Eesti ise heaks arvab. Seda võib ilmselt tõlgitseda vähemalt kui vaikivat nõusolekut Eesti võitlusega. Vastuväiteid ei leidu ka New Yorgi Eesti peakonsulaadi materjalide hulgas. Hoopis vastupidi, palju dokumente tõendab pidevalt jätkunud USA tunnustust ja abi Eestile kui iseseisvale, Nõukogude Liidust sõltumatule riigile.⁴³ Ja Rootsi saadiku Heinrich Laretei veidi hilisemast kirjast J. Uluotsale (7. aprillil 1944⁴⁴) selgub, et juba eesti rahva suure relvavõitluse teise kuu lõpul polnud saatkonna põhiprobleem mitte enam Eestile õigustuse taotlemine, vaid mure, kuidas ja kust selleks materiaalset abi ja relvi saada.

Siis oli juba selgunud, et ehk just tänu Eesti kõigi poliitiliste ringkondade heakskiidule oli mobilisatsiooniga kokku tulnud 38 000 meest – kolm korda rohkem, kui sakslane soovis. Näib, et okupandil tekkis hirm.

1944. a. veebruariga algas üks Eesti ajaloo dramaatilisemaid perioode. Eelnevas oli võimalik tähtsamaid sündmusi vaid markeerida. Selle veebruari kohta on aga nüüd üldsusele kättesaadavaks saanud hulk autentseid

dokumente⁴⁵, mis ootavad ajaloolaste ja poliitikute põhjalikumat analüüsi.

EVR läbirääkimised Läti LCP-ga ja Leedu VLIK-iga

14. veebruaril 1944 juriidiliselt vormistatud EVR-i üks esimesi otsuseid oli saata oma tuumiku liikmed Ernst Kull ja Endel Inglit Läti ja Leeduga tegevust koordineerima. Mina pidin hankima sõidulubade plangid, võltsimas sõiduload ja võtma telefonitsi ühenduse LCP kontaktisikuga (see pidi toimuma ühe Riia apteegi kaudu, isiku nimi oli vist Ginters, eesnime pole mees). Talle tuli teatada, et kutsutaks Riiga ka leedulased. Ülesanded olid keerulised ja nõudsid mult aega üle kuu (vahepeal oli ka suur Tallinna pommitamine ja mu kodu põles maha). Kõne sai võetud Tallinna kesktelefonijaamast otse Riia telefonile, mööda minnes sakslaste pealtkuulamisjaamast. Selle eest hoolitses üks telefonijaama insener, kes eelnevalt värvati vastupanuliikumisse.

Delegatsiooni esimene sõit Riiga toimus 15. märtsil. Leedulased polnud kohale saabunud ja infot vahetati ainult LCP-ga. 16. aprilliks määrati uus kohtumine. Siis olid kohal ka VLIK-i esindajad. Läti läbirääkijaist on teada K. Čakste, L. Sēja, B. Kalniņš, Leedust keegi Vilniuse professor, nimi ununenud. Vahetati arvamusi kolme riigi majanduslikust ja poliitilisest olukorrast ning sõja käigust, arutati tulevikuplaane, sh. ka sõjalisi. Endiselt oldi veendunud, et lääneriigid peavad Atlandi Hartas antud lubadusi (ehkki Eesti kaitsevõitlusteks oli saadud vaid Lääne vaikiv nõusolek). Pikalt oli Riias arutusel veel kolme Balti riigi välispoliitilise konföderatsiooni loomise idee, mille pakkusid välja lätlased. Sisepoliitika arendamist pidi iga riik jätkama

⁴² Vt. J. Kross & E. Sarv, lk. 1368–1375.

⁴³ Andmestikku vt. viidatud E. Jaakson, lk. 86–302.

⁴⁴ EV Valitsus, dok. 479.

⁴⁵ Vt. EV Valitsus, dokumendid 434–464 kuupäevadest 23.01.44 kuni 29.02.44. Lisaks ehk: H. Mäe. Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1993, eriti selle lk. 35–44. Abiks lisan paar märkust. Lendleht “Vabadusvõitlus nr. 2” (autor E. Sarv) jõuti paljundada, kuid muutunud olukorra tõttu hävitati E. Kulli korraldusel kogu tiraaž. Seletamata varjunimed: Kaval = Ernst Kull, abc = Jaan Kross.

omaette.⁴⁶ Läti ja Leedu tahtsid, et Eesti määraks ja teataks neile edaspidiseks oma alalise kulleri-sidepidaja. Kull teatas neile minu nime, mida K. Čakste meie tutvumisel Saksa koon-duslaagris (vt. allpool) isegi veel mäletas.

Leedu sõjaväelise atašee vangistamine Tallinnas

EVR-i delegatsiooni kahe Riia-sõidu vahe-peal saabus Tallinnasse Leedu kolonel Kazys Stravičius-Ambrazieus, et sõita EVR-i abil Helsingi kaudu Stockholmi, kus temast pidi tehtama Leedu saatkonna sõjaväeline atašee. Esimene (vist?) nimi oli tal varjunimi, teise tunnistas ta üles Saksa juurdlusel ja sain selle teada alles hiljuti, Patarei vangla pabereist.

Eesti rannikule kuhjunud rüüsi jää tõttu puudusid sel kevadel Soome lahel märtsis ja vist veel aprilli alguseski paadisõidu võimalused. Leedulase sõit jäi venima. Aprilli alul saabus Stockholmist paadiga sealse EVR-i esinduse salakuller Robert Kirs (vt. allpool). Siis sai kokku lepitud, et leedulane ootab veel nädala või paar ja sõidab siis kulleri paadiga otse Rootsi. Koloneli varjamine pommitus-järgses kitsikuses ja ta toitmine neis oludes tekitasid suuri probleeme. Pikal ooteajal jõudis ta elada kolme-nelja inimese kortereis, enne kui vanema põlve poliitik proua Alma Ostra-Oinas nõustus teda enda korteris Kooli tänaval kuni ärasõiduni peitma ja toitma.

20. aprillil alustas okupant ootamatult arvatavate saksavastaste isikute umbropsu arreteerimisi (vt. allpool). Proua Ostra-Oinas kui sotsiaaldemokraat juhtus olema SD nimestikus, mille alusel arreteerimised käisid, ja tema korterist leiti ka leedulane. Mõlemad arreteeriti esimeste seas kohe 20. aprilli õhtul. Leedulane jutustas Saksa juurdlusele palju liigset, näiteks teatas õige nime, andis üles

kõik oma varjajad ja nende aadressid. Arhiivis leidub Tallinna Patarei vangla teatis,⁴⁷ mis mainib ta vangist vabastamist 26. juulil 1944.

12.–14. mail 2001 ühel Schwerinis peetud kongressil kuulsin Vilniuse Genotsiidi ja Vastupanu Uurimiskeskuse peadirektorilt Dalia Kuodytelt, et Ambrazieus-Stravičius olevat andnud Saksa SD-le üles VLIK-i ja LCP paljude juhtide nimed. Ju siis peksti ikkagi väga rängalt ja oskuslikult.

Rahvuslaste suurte arreteerimiste algus 1944. aasta kevadel

Rahvuslaste massiliseks vangistamiseks aprillis 1944 andis Eestis algtooke Rootsis paadiga tulnud kulleri Robert Kirsi sissekukkumine temapoolse konspiratsioonireeglite räge rik-kumise tõttu. Eraäri korras tahtis ta Rootsi toimetada mõnede välismaal asuvate maksu-jõulisemate eestlaste naised või perekonnad. Ta väitis, et niisugune oli ka kokkulepe EVR-i esindajaga Rootsis Jaan Otsaga. Ma seadsin tingimuseks, et Kirs paneb sõitjad nende ko-dudes ootevalmis, korjab nad minu hangitava veoautoga kokku viimisel hetkel enne väljasõitu ja viib siis kõik korraga otse randa. Ta nõustus. Juurdlusel sain aga teada, et klientide hulgas oli tal kõige tähtsam keegi Magda Olt, kelle abikaasa, eesti lennuväekapten Peeter Olt teenis Briti sõjaväes. Kirs tassis koos prouaga sel-le pakid konspiratiivkorterisse Pärnu mnt. 16, mille olin talle muretsenud ainuüksi isiklikuks elupaigaks ning kokkusaamiskohaks minuga ja oma kahe paadikaaslasega. Proua juhtus aga olema liiga heas vahekorras ühe Gestapo sakslasega. Ta loobus sõiduplaanist, reetis Kirsi ja oli koguni teenäitajaks kaasas, kui sakslased Kirsi arreteerima tulid.⁴⁸ Konspiratiivkorter kuulus kellelegi pommihirmus Tallinnast maale asunule. Ta oli võtme andnud mu sõbrale, sa-

⁴⁶ Pikemalt läbirääkimistest vt. E. Kulli eespoolmainitud ülekuulamisprotokoll, pidades silmas selle kui allika ebausaldatavust (nagu üleüldse MGB protokollide valdava enamiku puhul).

⁴⁷ Arhiiviaadress vt. järgmises peatükis.

⁴⁸ Nii jutustas mulle varasügisel 1944 SD juurdlusel üks nende B-IV osakonna kõrgem ametnik, kes soovis rahvuslaste poole üle tulla. Proua Magda jõudis hiljem siiski Inglismaale, kus ta aastal 1970 kirjutas leinava lesena alla kapten Peeter Olti surmatõendile, mis on avaldatud ajakirjas Kultuur ja Elu 1998, nr. 2(452), lk. 38.

mas majas elavale EVR-i kaastöötajale Edgar Toometile ja Toomet omakorda andis korteri EVR-i käsutusse. Ta sai ka Kirsiga tuttavaks.

SD seadis majja mitu lõksu, ühe konspiraatorkorterisse ja ühe selles kinni kukkunud Toometi korterisse. Ühtlasi hakkas Kirs juba üsna alguses SD meestele üht-teist üles tunnistama. Algas esimene vangistamise voog: Kirsi sõidukaaslased, tema ja ta kaaslaste perekonnad, mõned isikud, keda Kirs oli lubanud Rootsi viia jne. Toometi korterist arreteeriti sinna külla tulnud onutütar maalt, siis ridamisi hulk isikuid, keda onunaine hakkas linna saatma oma kaotsiläinud tütre jälgi ajama, lisaks veel maja muude korterite elanikke ja juhuslikke küllatulnuid. Arreteerimised algasid 18. aprilli hommikul.

Arreteerimised on veel praegugi päevade ja koguni päevaosade kaupa jälgitavad kolme arhiivisäiliku alusel.⁴⁹ Saksa SD jättis need dokumendid päranduseks oma NKVD-MGB ametivendadele. Neist selguvad ka vangide isikuandmed, elukohad, süüdistuse iseloom ja SD referentuur, mille juures vang kirjas. Pärandi hulka kuulus veel palju muid materjale, millest lähemalt allpool. Kõik on Eesti teise sovetiokupatsiooni ajal koondatud omaette arhiivifondi, mida NKGB-MGB-KGB on usinalt kasutanud.

Tervishoiumuuseumi rühma (TMR-i) jälitamine ja vangistamine

TMR-i jälitamine oli kestnud pikemat aega. Meeste massiline arreteerimine algas

Tartus 20. aprilli varahommikul – ilmselt sõltumatult juba sama päeva õhtul käivitatud muudest vangistamisvoogudest. SD oli TMR-il kui suurel opositsioonilisel grupil algusest peale silma peal hoidnud.

Ilmselt oli teada saadud, et TMR kogub ja peidab relvi, kuid konkreetseid fakte nähtavasti polnud piisavalt selgunud. 1942. a. suvel korraldati Viljandimaal koguni suur SD provokatsioon esmalt talumeestele oma agentide kaudu relvade müümisega ja siis müüdud relvade “leidmisega”.⁵⁰ Siis arreteeriti ka Suvesõja üks juhte kpt. Talpak, kuid lasti rahva survele lahti. Teda jälitati pidevalt, vangistati ja vabastati veel paar korda, kuni ta 1943. a. kevadel Soome pages. Sama lugu oli Talpaku sõbra Rudolf Saagoga, TMR-i sidemehega Tallinnas, kes pages Soome 1943. a. 13. märtsil.⁵¹

Konkreetseid andmeid TMR-i relvade kogumisest said sakslased alles 1943. a. lõpul. Siis hakkas Helsingis ja Tallinnas tegutseva Saksa Wehrmachti luurejuhi Cellariuse palgaliseks agendiks Kaarel Siniveer – 1941. a. “Erna” dessandis osalenu ja ühtlasi mees, kes 1943. a. septembris juhtis paati, millega toodi Stockholmist EVR-ile levitamiseks pörandaaluse infobrošüüri “Päris Eesti” nr. 1 3000-line tiraaž. Soomes neli korda vangis olnud Siniveere kohta on kasutada koopia Soome arhiivis asuvast riigipolitsei Valpo juurdlustoimikust, milles Siniveer annab tunnistusi aastail 1940–1945 tehtu kohta.⁵² Siniveer teatas Cellariusele, et Eestis on tegevuses bolševikud ja inglismeelsed, kes koguvad endale Punaarmee abil relvi. 1944. a.

⁴⁹ ERA fond R-64, n. 1, s. 109, mis sisaldab Jupõ BIV osakonnas kinnipeetud vahialuste päevanimistuid. Vt. veel ERA fond R-64, n. 1, s. 820, kus asuvad Tallinna TKL (=Patarei) raportid vanglasse paigutatute kohta ja nimestikud, mis esitati Jupõ B-IV osakonna juhatajale. Kolmandaks ERA fond R-64, n. 1, s. 112, Tallinna TKL-ist väljunud isikute nimestikud.

⁵⁰ J. Mühlberg. SD provokatsioon Viljandimaal. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. EMP, Stockholm, 1959, lk. 191–194. Lisaks: viidatud H. Mäe, lk. 273–276.

⁵¹ Viidatud Ü. Jõgi, lk. 151.

⁵² Soome arhiiviviide: 11432, VALPO I HMP, kotelo 155, 1937. Aastaid 1940–1941 käsitlev toimiku osa kirjeldab Siniveere tööd Eestis Olga Lauristini autojuhina ja põgenemist Soome, kui avastati ta osalemine Hispaania kodusõjas Franco poolel. Toimiku 1943. a. osa käsitab ta teistkordset põgenemist varakevadel 1943 (“Erna” grupi võitlejana oli ta Eestisse jäänud). Kolmas osa kirjeldab Siniveere tegevust Cellariuse palgalise agendina Soomes ja Eestis. Siis istus Siniveer Soomes vangis, misjärel viimane osa räägib ta põgenemisest Eesti kaudu Saksamaale ning Saksa luure ülesannete täitmisest. Siniveer suri Saksamaal 1971.

veebruaries käis Siniveer Cellariuse ülesandel Eestis asju uurimas, külastas Kagu-Eestit ja Virumaad, vestles TMR-i kaastöötajate Olev Reintaluga ja Voldemar Sepaga ning kuulis neilt, et kunagi olevat küll keegi relvi kogunud, aga enam seda ei toimu. Soomes sai Siniveer lisaandmeid Võrumaa Omakaitse ühelt juhilt August Püvilt, kes teda kui Rootsist tulnud usaldas ja jutustas, kuidas ta püüab saadik A. Warma kaasabil Omakaitsele välismaalt relvi muretseda, sest olemasolevaid ei jätku, kui peaks tekkima vajadus üldmobilisatsiooniks. Siniveer kandis kõigest Cellariusele ette ja see saatis Eestisse SD-ga nõu pidama ühe oma alluva ohvitseri. Tallinnas ilmselt otsustati, et asi on küll veel segane, kuid tuleb siiski kohe kogu TMR vangi panna ja juurdlusel kõik välja selgitada. Ootamatute haarangutega saadi 20. aprilli jooksul kätte kõik TMR-i juhtivad tegelased, peale kolme-nelja, kellel õnnestus paku minna.

Soome juurdlustoimikus jäävad selguseks Siniveere reeturlikkuse muud motiivid peale rahapuuduse. Küll aga tunnistab ta, et sai esimesed andmed "Eesti ja Soome vaenlaste" relvakogumisest kahelt Stockholmis elavalt eesti pagulaselt, kellel olevat olnud kokkupuuteid sealse Nõukogude saatkonnaga. Need käisid aprillis ka ise korra Eestis asju uurimas ja teine neist, Siniveere andmeallikas Juhan Saar, sattus suurarreteerimiste käigus vangi kui illegaalselt Rootsis käinu. Vägisi kipub jääma mulje, et kogu TMR-i likvideerimine oli sovetiluure poolt SD-le sisendatud üritus.⁵³

Rahvuslaste suurarreteerimised Balti riikides

Saksa okupatsioonivõimu kindel reegel kõigis Balti riikides oli hoolitseda selle eest, et kuski ega mingil moel ei tekiks võimalusi omariikluse taastamiseks, sest Eesti, Läti ja Leedu pidid saama Suur-Saksamaa osaks ja nende territooriumile planeeriti asustada Saksa kolonistid.⁵⁴ Ettevaatuse mõttes lubati eesti sõdureid võidelda vaid väiksemate laialipaisatud üksustena.

Reegleid tuli rikkuma hakata 1944. a. veebruaris, kui pärast paanilist Leningradi alt Eestisse taandumist jäi Saksal valida, kas taganeda keset talve jalgsi Väina jõe taha ning võib-olla loovutada varsti ka Soome või teostada kohe Hjalmar Mäe pakutud mobilisatsioon sõjalise väljaõppe saanud eestlaste aastakäikudele.⁵⁵ Okupandi sõjaliste ja tsiviiljuhtide koosolek Riias (lätlasi esindas kindral Bangerskis) otsustaski teha mobilisatsiooni, kuid sõjaväe kindel nõue oli, et mitte rohkem kui 15 000 meest. Sakslased olid sunnitud Uluotsale veel töötama, et kodurindele tuuakse ka kõik eesti väeosad mujalt. Kokkutulnud täiendavad 38 000 tegid okupandile suurt muret, sest nüüd võis koguni ligi 60 000 eestlast relvad nende vastu pöörata, niipea kui Lääs tagab Eestile iseseisvuse. Taheti jälle osa mobiliseeritud Poolasse saata,⁵⁶ kuid ei juletud plaani ellu viia. Lõpuks saadi veel teada, et Balti riigid kaaluvad omavahelist välispoliitilist konföderatsiooni.⁵⁷ Siis jäi Saksa võimul tööpoolest üle vaid üksainus lahendus: püüda kõrvaldada nende vastaliste rahvaste poliitilised juhtkonnad. Saadik Laretei Stockholmist oli seda võimalust Uluotsale ennustanud juba kaks nädalat enne arreteerimiste algust.⁵⁸

⁵³ Siniveere teine andmeallikas Rootsis oli kunagine eesti tippmaadleja Martin Maiste, kelle kohta ajalooürija Jaak Pihlau teatas mulle märtsis 2003, et arhiivist leitud andmeil värbas Stockholmi NSVL saatkonnas töötanud tšekist Rudolf Simson ta 1946. aastal agendiks "Borets" ning et ta repatrieerus 1950 Eestisse, kus aga MGB ta 10 aastaks Siberisse asumisele saatis.

⁵⁴ H. Kauri. Saksa territoriaalseid kavatsusi idas. – Eesti riik ja rahvas teises maailmasõjas. VI.: EMP, Stockholm, 1958, lk. 150–154

⁵⁵ Nii väitis viidatud H. Mäe, lk. 35–39.

⁵⁶ Viidatud Ü. Jõgi, lk. 166.

⁵⁷ Briti luure andmeil olevat lätlaste LCP ja nende kindral J. Kurelise grupp Kuramaal (arvatavasti ka nende raadioside Rootsiga) juba 1944. a. esimesel poolel võetud sakslaste Riia SD pideva jälgimise alla – sellest vt. T. Bower. *The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup*. Aurum Press, London, 1989, lk. 44.

⁵⁸ Tema kiri 7. aprillist 1944 (vt. viidatud EV Valitsus, dok. 479, lk. 1148).

Paistab, et Saksa SD oli Kirsilt välja pinninud EVR-i olemasolu, kuid ei teadnud, kes selle juhtkonda kuuluvad. Aga nad olid juba 1943. a. suvest saadik agentuurandmete põhjal koostanud nn. anglofiilide ja *defaitistide* (ehk Saksa sõjakaotuses veendunute) nimestikke nende võtmiseks salajase valve alla.⁵⁹ Parema võimaluse puudusel hakati nüüd eesti intelligentsi arreteerima tõenäoliselt just selle nimekirja alusel. Esimeste arreteeritute hulgas 20. aprilli öhtul olid proua Ostra-Oinas ja koos temaga Leedu kolonel (vt. eespool).

Leedu koloneli arreteerimine tõi kaasa, et aprilli lõpupoole vangistati ka Läti Kesknõukogu (LCP) juhid, nende hulgas K. Čakste.⁶⁰ kuid B. Kalniņš suutis end varjata suveni (sügisel 1944 temalt Stutthofis saadud teade). Leedu VLIK-i tegelasi olevat arreteerima hakatud mais ja see olevat olnud kogu organisatsiooni esialgne lõpp,⁶¹ rohkem andmeid mul pole. Leedu olukord oli muide üldse erinev, sest suvel algas suures osas Leedus uus Nõukogude okupatsioon.

Muudest arreteerituist varem, juba 20. aprilli lõuna paiku vangistati EVR-i tuumiku liikmed Ernst-Voldemar Kull ja Oskar Mänd. See nõuab seletust. Neile võis saatuslikuks kujuneda paar päeva enne seda Tartus korraldatud Eesti Rahvusliku Keskerakonna mõõduandvate tegelaste suur koosolek, mida nad juhatasid. Võib-olla leidis keegi, kes märkas ja koputas. Uluots kui põhimõttekindel jurist oli nõudnud, et kõik EVR-i kuuluvad erakonnad peavad korrektselt vormistama oma esindused EVR-i tuumikus. Seda koosolekul arutati. Keskerakond oli Uluotsa nõutud vormistamise alustaja ja jäigi ainsaks.

Eestis – ning küllap ka Lätis-Leedus

– läks käima suur juurdlus.⁶² Uuritavate isikute sõelumise tulemusena tekkis Eestis 1. augustiks nimestik 63 isikust, kelle kohta olid tuvastatud ükskõik millised okupatsioonivõimu-vastased teod.⁶³ Neist isikuist olid EVR-iga või TMR-iga seotud veidi enam kui pooled, sh. viis EVR-i tuumiku liiget 12-st. Muud, aprillis hoogtöö korras vangi pandud isikud olid järk-järgult juba koju lastud. Augusti jooksul vabanesid ka 63-st ligi pooled. Põhjendamatu inimeste solgutamist tuli okupatsioonivõimul rahva ees kuidagimoodi vabandada, seetõttu oli juba ammu käiku lastud väljamõeldis mingist EVR-i koostatud “ustavate eestlaste nimekirjast”, mis olevat leitud EVR-i kättesaadud materjalide hulgast. Niisugust nimestikku pole kunagi eksisteerinud, pealegi leiti kuulus EVR-i materjalide kohver alles siis, kui umbes 300 inimest juba vangis istus.⁶⁴

Eesti faktiline iseseisvumine

EVR oli end juunikuu jooksul taastanud, koopteerides uusi liikmeid. Esimeheks sai Jüri Uluotsa hea sõber Otto Tief. Kuna Uluots ei tahtnud teha illegaalset valitsust, kuulutas EVR presidendi ülesannete täitja nõusolekul enese 1. augustil 1944 kõrgema riigivõimu ajutiseks kandjaks Eestis. Tegeldi Nõukogude Liidu vastase kaitsevõitluse korraldamise ja arendamisega. EVR avaldas kui valitsuse asendaja salaja üleskleebitud müürilehtedena kolm riiklikku dokumenti, nimelt oma deklaratsiooni ja kaks korraldust rahvale. Ja J. Uluots pidas 19. augustil raadios programmilise presidendikõne, milles sõnastas julgelt Eesti võitluse eesmärged.⁶⁵ Tänu neile

⁵⁹ B-IV osakonna juhataja ringkirja nr. 744-s/43 alusel (vt. ERA fond R-59, s. 94).

⁶⁰ Anti-Soviet, lk. 141.

⁶¹ Anti-Soviet, lk. 72.

⁶² Keda uuriti ja mis kõik ümberringi juhtus, sellest kirjutab oma põrandaaluse Eestis-käigu aruandes Eerik Laid, kes sai üsnagi õiget informatsiooni EVR-i vabadusse jäänud jätkajailt, vt. E. Laid. Paopaidad. Ilmamaa, Tartu, 1997, lk. 260–284, 452.

⁶³ Nimestik asub ERA fondis R-64, n. 1, s. 79, l. 132.

⁶⁴ SD propagandavalesid ja nende põhjusi analüüsib 1947. a. 15. aprillil Rootsi ajaleht Eesti Post.

⁶⁵ Vt. viidatud EV Valitsus, dok. 519, 520, 537 ja 534. Need dokumendid on komplektina esmakordselt ilmunud ajakirjas Kultuur ja Elu 2004, nr. 3(477), lk. 27–30.

dokumentidele võib lugeda igavesti kummutatuiks kõik väited Eesti osalemisest Saksa sõjas. Need tõestasid, et Eesti peab ainult iseenda kaitsesõda sovetliku agressiooni vastu ja kavatseb seda jätkata sõltumata kõigest, mis juhtuda võiks. Kui ka soomepoisid olid Eestisse tagasi toodud, ulatus kodumaa kaitsjate arv üle 70 000. See oli maksimum, mida Eesti sai välja panna pärast rohkem kui 50 000 relvakandmisvõimelise kodaniku äraviimist Venesse või hävitamist sovetlike repressioonidega.

Kui algas Saksa vägede väljataganemine Eesti mandriosast, kuulutas Uluots 18. septembril ometi viimaks välja Eesti valitsuse Otto Tiefi juhtimisel. Siis hakkasid Tallinna vangla valvurid omal algatusel mittekommunistlikke vange lahti laskma. SD eesti osakonna ülem Ervin Viks jõudis veel viimisel hetkel vanglast kaasa võtta seitse noort rahvuslast, keda polnud jõutud vabastada. Ta viis mehed Paldiskisse, kus neid ootas SD personali Saksamaale toimetav laev, ja pani nad laeva trümmi luku taha. Saksamaal andis ta nad üle Gdański (tollase Danzigi) linnavanglale, sealt viidi mehed Stutthofi koonduslaagrisse. On väidetud, et eesti vastupanuliikumise vabaduses olevad mehed olid käima pannud Viksi jälitamise tema üle kohtupidamiseks ja et Viks võttis meid kaasa pantvangidena enesekaitseks.⁶⁶ Saksamaal polnud tal meid enam tarvis.

Koos lätlaste ja leedulastega Stutthofi koonduslaagris

EVR-i ja TMR-i kaastöötajaist paigutati Stutthofi laagrisse TMR-i juhid Harald Tammur ja Lembit Kriisa ning EVR-i kaastöötajad Aleksander Takel, Enn Sarv, Edgar Toomet, Hillar-Nils Viirand ja Aadu Määrits. Me sattusime igauks eraldi barakki, omavahelise suhtlemise võimalused jäid väga piiratuks.

Laagris elasid peamiselt poliitvangid kõi-

Enn Sarv noorpõlves.

gi Euroopa rahvuste hulgast. Laagri enamusrahvas (üldarvust umbes 75%) olid poolakad, teistest rohkem oli ka venelasi, prantslasi ja norralasi-taanlasi. Vanadest laagrielanikest oli elus isegi veel sadakond või paar juute. Taanist oli toodud vist kogu sealne kompartei. Lisaks poliitvangidele oli laagris hulk elukutselisteks kurjategijateks või homodeks tunnistatud sakslasi ja väheke usklikke (Jehoova tunnistajaid). Laagri sisekorra asjusse saksa valvurid suuremat ei sekkunud, nad olid laagri haldamiseks, korra hoidmiseks ja tööde juhtimiseks ametisse pannud hulganisti laagrielanike seast valitud ametimehi, sh. peaaegu kogu saksa elukutseliste kurjategijate pere ja palju poolakaid. Valitses suur korralagedus ja omavoli.

Stutthofi oludest jutustab objektiivselt leedulase Sruoga raamat, mis on tõlgitud ka eesti keelde, ning nüüdse Sztutowo lähedal endises koonduslaagris, praeguses Poola riiklikus Stutthofi Memoriaalmuuseumis on külastajaile saadaval suur valik igasugust teat-

⁶⁶ Vt. viidatud Tammuri mälestused, osa VII, ja viidatud A.-A. Marand, lk. 172–173. Tammuril tekkisid kiriku kaudu varakult kontaktid välismaaga ja ta võis seda sealt teada saada.

mematerjali.⁶⁷ Pole mõtet siin laagri olmet pikalt kirjeldama hakata.

Viirand ja Määrits sokutasid end varsti Buchenwaldi koonduslaagrisse minevasse suurde vangitappi lootuses, et seal valitseb “saksa kord”, mis suurendab ellujäämise võimalusi. Mõlemad surid Buchenwaldis nälga, Stutthofi jäänust hukkus lõpuaegadel meie hulgast Toomet, kelle kuuldavasti tappis keegi kaasvang temalt leiva röövimise eesmärgil. Elusana sai meid hiljem vabaks neli meest seitsmest.

Stutthofi laagris kohtasin varsti Algirdas Vokietaitist, kes oli suvel Briti luure kaasabil teist korda Leetu tulnud⁶⁸ ja seal vale nime all arreteeritud. Stutthofi laagrisse olid toodud ka LCP ja VLIK-i vangistatud tegelased. Näib, et lätlastel oli vangistatud enam-vähem kogu LCP keskus. VLIK-i kohta täpsemad andmed puuduvad, kuid mul on jäänud mulje, et tegemist oli peamiselt vastupanuliikumise kesktaase leedulastega. Ilmselt puudusid sakslastel nii nende lätlaste kui ka leedulaste kohta süütõendid,⁶⁹ mistõttu nad olid laagris arvele võetud nn. auvangidena (*Ehrenhäftlinge*), kes elasid omaette toas kõik koos ja said ise valida, kas ja millisel laagritööl töötada. Paljud neist töötasid laagrite Danzigist leiba vedavas brigaadis – toitev töö.

Vokietaitis oli lihtvang nagu meiegi, kuid korraldas “auvangide” kaudu meie väikse grupi pideva varustamise lisaleivaga. Nii päästsid leedulased meid näljasurmast. Balti “auvangide” kaasabil saime ka kergemat tööd ja vajadusel laagri haiglas ravi. Kahjuks ei mäleta ma oma “leivaisa” nime. Ta oli olnud postimaja juhataja ühes Leedu väikelinnas ning laagris töötas sinna saabujatelt äravõetud riiete ja asjade lao juhatajana.

Olen peaaegu kõigi meie Balti sõprade nimed tänaseks unustanud, aga ega meil tegelikult peaaegu polnudki ei luba, võimalust

ega vaba aega nende külastamiseks. Mäletan isiklikke kontakte (peale Vokietaitise) K. Čakstega, B. Kalniņšiga, L. Sējaga, ühe mind raviva leedulasest arstiteaduse professoriga (nimi meelest läinud), leedu advokaadi Noreikaga. Olid veel meeldivad kontaktid ühe leedu katoliku preestriga, jällegi nime ei mäleta.

Tuleks veel mainida läti SS-leegioni vabandusvõitlejate, umbes 1000–1500 mehe lühiajalist viibimist Stutthofis aastavahetusel 1944/1945 (vist jaanuaris). Nad olid võidelnud Lätis, neid taheti viia mujale, mehed tõrkusid. Laagris olid nad tunnusmärgideta SS-mundris ja omaette barakis. Iga mõne päeva tagant tegi neist keegi põgenemiskatse. Laager asus pika ja kitsa poolsaare lõpus, mandrist kolme kanaliga eraldatult. Siis rivistati öhtul kogu läti sõdurite barakk laagri keskväljakule, nende ette läbimärg põgenik (neid olevat ka veega üle valatud). Rivi pühalik ja trotsiv laul kostis siis alati varase hommikutunnini (põgeniku külmumiseni?).

Stutthofi laagri evakueerimine

1945. a. jaanuari lõpul algas Stutthofi laagri evakueerimine läheneva rinde eest. Evakueerimise käigus suri professor Čakste.⁷⁰ Meid evakueeriti jalgsi, umbes kümne 1500-mehelise kolonnina, teel hukkus või hukati üle kolmandiku. Hukati käimisvõimetuid. Meie eestlaste viisikust jäi Stutthofi laagri haiglasse maha kõrges palavikus Lembit Kriisa. Käisime Tammuriga temaga hüvasti jätmas ja arvasime laagrikogemuste najal, et ju ta hukatakse.

Meie grupi mehed sattusid igaüks eraldi marsikolonna. Juhtusin kolonna, kus oli ligi kümme eestlast (suuremalt jaolt 1941. a. poolpunased), muid baltlasi polnud, olid

⁶⁷ B. Sruoga. Jumalate mets. Leedu keelest Valvi Strikaitienē. Eesti Raamat, Tallinn, 1976. Leedu originaal: Dievu Miškas. Vaga, Vilnius, 1971. Teatmeteostest vt. nt. H.Kuhn (koostaja). Stutthof: Ein Konzentrationslager vor den Toren Danzigs. Edition Temmen, Bremen, 1995.

⁶⁸ Viidatud T. Bower, lk. 43.

⁶⁹ Mittekommunistide puhul kehtis natsidel huvitav reegel, et vangipanekuks peab inimese süü olema vähemalt mingil määral tõestatud. MGB või KGB sellist reeglit ei tundnud.

⁷⁰ Tema suremist kirjeldab viidatud B. Sruoga, lk. 278–280.

enamasti poolakad, venelased ja paarküm-
mend juuti. Haigestusin marsi ajal tähnilis-
soetõppe ja olin nii oimetu, et ei tea siimaa-
ni, mitu päeva teekond kestis. Jäime pidama
mingisse pisikesse ja tühja sakslaste töötee-
nistuse laagrisse, kust punavägi meid märtsis
vabastas. Selleks ajaks oli meid ellu jäänud
vist 540. Minu kehakaal oli alla 50 kilo. Pä-
rast karantiini viidi mind koos hulga teistega
lähedases linnas paiknevasse filterlaagrisse.
Oli kahtlane paik. Sealt pääsemiseks õnnes-
tus vene kaasvangide kampa varjununa astu-
da vabatahtlikuks punaarmeele. Teenisin
oktoobri lõpuni 1945, siis mind kui pooleli-
jäänud haridusega tudengit demobiliseeriti.
Sõitsin Saksamaalt Eestisse.

Täpselt samasuguse tee tegi läbi Alka
Takel. Trehvasime Tartus, kus end kuu aega
koos varjasime. Juba enne meid oli Tartusse
jõudnud ja seal kohe vangi pandud Harald
Tammur. Siis sõitis Alka oma sünnilinna
Pensasse, kus esitas sünnitunnistuse ja tea-
tas, et on seal alati elanud. Pensa arhiivid olid
hävinud ja kõik sai korda. Taasiseseisvumise
käigus naasis ta Eestisse – kirstus – ja maeti
Metsakalmistule.

Harald Tammur sattus Balti “auvangide-
ga” ühisesse kolonni. Tema evakueerimist on
põhjalikult kirjeldatud⁷¹, jutustan siin vaid
kõige olulisema. Harald jäi teel kopsupõle-
tikku ega jaksanud kõndida. Mahalaskmisest
päästsid Haraldi läti-leedu kaasvangid, kes ve-
dasid teda kuskilt hangitud kelgul. Ta nimetab
oma päästjaist Läti teedeministrit Einbergi,
professor Sējat, Noreikat ja Kalniņši. Kuskil
jõuti ootava rongini, tekkis suur trügimine.
Inimvoolu kantuna jäi Tammur rippuma
ühe vaguni välistrepile. Ta pakkus oma koh-
ta Einbergile, kuid see saatis enda asemel
Bruno Kalniņši, sest teda kui nooremat ole-
vat Lätile rohkem vaja. Rongist maha jäänud
jätkasid jalgsi. Kuskil teekonna lõpujärgus
hukati ühe järve jääl kolonnist kellegi saksa

ülemuse väljavalitud kriminaalvangid ja kom-
munistid. Tammur oli Stutthofi laagri haiglas
salaja arstitega varustanud juudi nakkus-
haigete palatit. Juba vabanenult otsisid nad
Tammuri üles ja viisid haiglasse, mis oli ra-
jatud holokaustiohvrite eest hoolitsemiseks.
Seal varjasid nad teda NKVD eest ja taasta-
sid ta tervise. Eestisse tagasi jõudnuna tuli tal
kohe uuesti vangi minna. 1946. a. teisel poolel
veetsime üheskoos Patareis Tammuri kasukal
lamades mitu väga meeldivat juurdlusejärgset
väljamagamise kuud.

Nüüdseks on selgunud ka rongile mahtu-
nud stutthoflaste saatus. Nad laaditi kuskil
sadamas praamile, mis maabus Taanis. Olevat
olnud küll korraldus praam merel põhja las-
ta, aga sõja lõpukuudel mobiliseeritud saksa
vanameestest (nn. *Volkssturm*) valvurid jätsid
käsu täitmata. Kalniņš roomas Taanist pärast
sõda mingisuguse traadi alt Rootsi. Analoogi-
lisel viisil pääses Taani kaudu Rootsi ka meie
sõber Lembit Kriisa, kes oli mahalaskmise
asemel kas samale või mõnele teisele rongile
pandud.

Kolme Balti riigi rahvuslaste edasine saatus

Tollal rongist maha ja hiljem ellu jäänud
vangidest-jalakäijatest tuli enamikul Balti rii-
kide rahvuslikel demokraatidel pärast sõda
vanade asjade eest peaaegu kohe läbi teha
uued, sedapuhku sovetivõimu juurdlused,
vangilaagrid ja Siberi või Kaug-Põhja sund-
asumised. Ellujääjail keetsid need aastateni
1956–1958. Selline okupeeritud riigi kodani-
ku teistkordne karistamine ühe ja sama asja
eest pidavat olema küll sõjakuritegu,⁷² aga
kes sellest hoolis. Sovetilaagreis ei kohanud
ma küll ühtki stutthoflastest baltlast, kuid teis-
te Saksa koonduslaagrite Balti demokraatia
veterane nägin kümneid.

⁷¹ Vt. viidatud käsikiri Tammuri mälestused ja viidatud A.-A. Marand.

⁷² Vt. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, ja vt. ka Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity. – Human Rights: A Compilation of International Instruments. Vol. 1 (Second part). United Nations, New York, 1993, lk. 799–861 ja 674–677.

Vangimine või mahalaskmine ootas muidugi ka EVT-i või Tiefs valitsuse liikmeid, kes olid Eestisse jäänud. Nende saatust kirjeldab põhjalikult E. Sarve eespoolmainitud artikkel Akadeemias 2006, nr. 2.

Eesti saksavastaste iseseisvusvõitlejate kinnivõtmiseks oli MGB saanud sakslastelt palju materjali. Saksa SD, vähemasti Eestis, tegi Molotovi-Ribbentropi pakti vaimust kantud ustavat koostööd oma MGB kolleegidega ka sõja ajal. Eestist taganedes jätsid nad gebistidele päranduseks maha näiteks terve toimiku protokollidega Uluotsa nõupidamistest,⁷³ ilusa valiku andmeid Ernst Kulli juurdlustoimikust,⁷⁴ eespoolmainitud nimestiku 63-st 1944. a. saksa juurdlusel süüdistuse saanud, lisaks hulganisti nüüdseks samadesse arhiivifondidesse koondatud andmeid Soome põgenemise katselt kinnivõetuid ja üldse kogu andmestiku tollastest SD küüsi või Patareisse sattunud antitotalitaristidest (kaasa arvatud kõik aprilli arreteeritud, keda sakslane oli silmakirjalikult vabastanud). Kõik see jäeti sovetivõimule vastutusrikka karistamistöö jätkamiseks maha, sest sovetiluure teened (meenutame kas või TMR-i likvideerimist) nõudsid aumehe kombel tasumist. Eesti Vabariigi 18. septembri valitsuse koosseisust pääsesid repesseeerimisest Stockholmi pagunud presidendi k.t. koos kahe valitsusliikmega. Rootsis tekkis teovõimeline osavalitsus, mille alusel edaspidi moodustatud Eesti Vabariigi valitsused eksilis kandsid riigivõimu järjepidevust edasi kuni riigi enda taastamiseni aastal 1992.

Suurriikide poliitika on keeruline, nii et isegi presidendid võivad tahta kõige paremat, kuid teha halba. Näiteks Balti rahvaste sõber F. D. Roosevelt, kes 1944. a. kevadel kinkis isiklikult Stalinile toimiku Lätist Rootsisse

saabunud vastupanuvõitlejate intervjuudega, mis need olid andnud USA luurele.⁷⁵ Ju ta taotles neile Nõukogude ordineid. Kust tema võis teada, et antinatsism ja antisovetism on kaksikvennad, tegelikult kõik üks ja sama antitotalitarism. Ehk Nõukoguliku terminoloogia kohaselt “kodanlik demokraatia”, see-ga midagi väga kahtlast.

Enn Sarv

(1921)

On õppinud Tartu ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskva Kaugõppe Instituudis mäetööstuse organiseerimist ja ökonomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1964. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR) aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksamaal märtsis 1945. Teenis seal novembrini Punaarmee laskurina. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti haldusotsusega sunnitööle Vorkuta koonduslaagris. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On tegelnud tõlkimisega, töötanud ENSV Riiklikus Plaanikomitees arvutispetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. Pärast pensionileminekut on avaldanud raamatu “Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus” (ORURK, Tartu, 1997), tegelnud Eesti lähiajaloo, iseäranis EVR-i uurimisega, pidanud neil teemadel ettekandeid konverentsidel ja avaldanud hulga artikleid.

⁷³ Selle kohta vt. A. Susi. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. – Looming 1989, nr. 3, lk. 373–374. Autor Arnold Susi, Tiefs valitsuse minister, on artikli järglastele hoiatuseks kirjutanud 20. oktoobril 1966.

⁷⁴ E. Hion. Ajakirjaniku aadressiraamatust. Tallinn, Koidula 3. – Aja pulss 1985, nr 12. Teatavasti asus aadressil Koidula 3 Cellariuse Tallinna büroo ja Hioni artiklist selgub, et seal kohtusid veel enne Nõukogude tankide päralejõudmist Boris Kumm ja tšekistist major Printsev (hilisem jalutu KGB kindral). Kas nad saabusid neile tootatud pärandust vastu võtma?

⁷⁵ Viidatud T. Bower, lk. 42.